

Демографски преглед

Београд

Година XI

Број 40/2011

КАКО ИЗБЕЋИ ДЕМОГРАФСКУ СУДБИНУ ЦРНЕ ТРАВЕ?

Феномен недовољног рађања

Рађање деце далеко испод потреба просте репродукције становништва кључно је обележје демографског развоја и демографског моментума Србије (без података за АП Косово и Метохија). И централна Србија и Војводина су се са феноменом недовољног рађања суочиле још средином прошлог века. Већ у 1971. години стопа укупног фертилитета била је за око 15% нижа од потреба просте репродукције у централној Србији, односно за готово 20% у Војводини. У том интервалу вредности стопа се углавном стабилизују у следеће две деценије на оба подручја.

Нисконаталитена подручја Србије у 1990-им карактеристично јасан пад рађања. У централној Србији стопа укупног фертилитета (СУФ) између 1991. и 1999. опала је са 1,73 на 1,40, а у Војводини са 1,72 на 1,43 детета по жени. Након лаганог повећања нивоа рађања у Србији (без података за Косово и Метохију) током 2000. и 2001. године, и његовог каснијег трогодишњег задржавања на нивоу од 1,6 детета по жени, од 2005. године СУФ поново бележи пад, достижући рекордно ниску вредност од 1,38 у 2007. години.

У 2010. години, ниво рађања (СУФ = 1,41) је чак 32% испод потреба просте репродукције становништва. То значи да би следећа генерација жена била за трећину малобројнија у односу на садашњу. Другим речима, ниво фертилитета у Србији је испод европског просека који износи око 1,5 детета по жени (Pison, 2009).

У основи савременог репродуктивног понашања налазе се неки од битних фактора који су део наше цивилизације, било да представљају њена позитивна достигнућа или њене изразите слабости. Тако су, између осталог, на једној страни еманципација и индивидуализам, нуклеарна породица и измењен положај жене и деце у њој, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, либералан закон о абортусу и доступност ефикасне контрацепције, а на другој материјалистичка свест са потрошачким менталитетом и лични живот, разухмењенији него икада раније. У новом систему вредности родитељство је задржало високо место. Но, изменила се његова суштина. Неегзистенцијална основа вредности детета постаје одредница репродуктивног понашања, јер се остварује са једним или двоје деце.

У условима када је рађање деце, ослобођено моралног и егзистенцијалног притиска, постало ствар наизглед слободног избора појединца, данашње друштво није путем својих институција покушало да непосредно утиче на формирање висине социјалних норми о броју деце, нити је својим механизмима омогућило да равноправна животна опција буде рађање, а поготово рађање троје, или четворо деце.

Структурне препреке, као што су незапосленост (отворена или прикривена), тешкоће у решавању стамбеног питања, проблеми чувања деце, незадовољавајући економски стандард и друге појаве из овог круга су, пак, биле важан фактор недовољног рађања деце у већини социјалистичких земаља, укључујући и Србију. Значај набројаних структурних препрека је и данас посебно изражен у тим земљама које су ушле у процес транзиције социо-економског система, а њима су придодати и нови елементи могуће индивидуалне пасивизације, као што су осећање несигурности,

социјални маладаптациони синдром на измењене вредности и норме и друштвена аномија.

Рађање испод нивоа потребног за замену генерација који траје више од пет деценија основни је покретач депопулације и дубоких промена у старосној структури становништва. Посматрано од почетка 21. века, у Србији се непрестано смањује становништво, тако да је број становника почетком 2010. године био, у односу на 1. јануар 2000. године, мањи за 220 хиљада лица. У том раздобљу смањење становништва је било искључиво последица негативног природног прираштаја (укупно -295 хиљада). Вероватно је депопулација и већа, с обзиром да се претпоставља да је и миграциони салдо негативан.¹

Број живорођених је 2010. године био за 34,9 хиљада мањи од броја умрлих, а стопа природног прираштаја износила је -4.8 промила. Уједно, 2010. година је деветнаеста година заредом како се у Србији бележи негативан природни прираштај. Истовремено, Европа као целина бележи нулти природни прираштај.

Србија спада у подручја где је демографско старење веома одмакло. Тај процес се одвијао истовремено с врха старосне пирамиде (повећање броја старих) и од његове базе (смањење броја младих). Резултат је да је данас у Србији већи број старијих од 65 година него млађих од 15 година. Са уделом старих лица од 17% Србија је међу демографски најстаријим популацијама у Европи.

И највећи број општина у Србији се суочава како са феноменом недовољног рађања, тако и са његовим последицама. Наиме, Тутин, Прешево и Нови Пазар су једине општине које су у периоду 2006-2008. бележиле ниво рађања изнад потреба замене генерација (просечна трогодишња стопа укупног фертилитета 2,35; 2,31 и 2,26 респективно). У 2010. години негативна стопа природног прираштаја је забележена чак у 157 од укупно 165 општина. Додатно, 161 општина је, демографски посматрано, стара. Као резултат таквих кретања данас је у Србији у 105 општина број становника мањи него средином 20. века, тј. у време пописа становништва спроведеног 1953. године. Општина Црна Трава је, пак, пример екстремног демографског урушавања.

Скица за демографски профил

Депопулација, иселјавање становништва и веома одмакао процес демографског старења су основне особености развоја становништва општине Црна Трава у периоду од средине 20. до краја прве деценије 21. века. Исти процеси су присутни и у већини других општина Србије па, по томе, Црна Трава не представља изузетак. Али, оно по чему се Црна Трава издваја јесте интензитет њиховог одвијања.

Између првог послератног пописа из 1948. и последњег који је спроведен 2002. године, број становника те општине смањен је за четири петине. Наиме, укупно 2.563 становника из 2002. чине свега 19% броја становника (13.614) који

¹ Према званичним проценама Републичког завода за статистику, у Србији је у периоду 2000-2010. остварен позитивни миграциони салдо. Међутим, мора се узети у обзир слаб статистички обухват иселјавања из земље.

су на истој територији живели 1948. године. У том периоду, Црна Трава је са просечном негативном годишњом стопом раста од -30,5% била општина са убедљиво најинтензивнијим смањењем становништва.

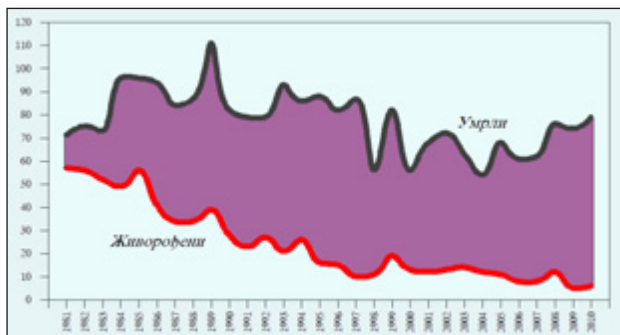
Депопулација која се одвијала у другој половини 20. века била је један континуиран процес (табела 1). Врло интензивно смањење становништва Црне Траве настављено је и након 2002. године (по годишњој стопи од -58,5%). Та општина је, према званичним проценама РЗС-а, 1. јануара 2010. имала свега 1.607 становника, што је за преко једне трећине мање него у време пописа из 2002. године.

Табела 1. Кретање броја становника општине Црна Трава, 1948-2010.

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2010
Број становника	13614	12902	12319	9672	6366	3778	2563	1607
Стопа раста у периоду (у %)		-10,7	-5,8	-23,9	-41,0	-50,8	-38,1	-58,5

На размере депопулације указују и пописни подаци по којима је становништво свих 20 насеља (која су у тој општини постојала и 1948. године) било малобројније 2002. него 1948. године. Најмања негативна стопа раста је остварена у насељу Градска, чије је становништво у 2002. години било више него преполовљено у односу на стање из 1948. (са 738 на 337 становника). Истовремено, у готово сваком другом насељу (9 од 20), број становника је више него „десеткован“. Најупечатљивији пример демографског гашења су насеља Добро Поље (смањење са 421 на 16 становника), Бистрица (са 282 на 8) и Острозуб (са 246 на једног становника – жена стара 74 године). То су насеља која су практично нестала са демографске карте општине Црна Трава.

Графикон 1. Живорођени, умрли и природни прираштај. Општина Црна Трава, 1981-2010.

Смањење становништва Црне Траве пре свега је непосредна последица интензивног иселовања, а почев од 1970-их година и негативног природног прираштаја. У том периоду, број умрлих сваке године премашивао је број живорођених, а временом та разлика постала је релативно све већа (графикон 1). У 1981. години број умрлих био је за четвртину већи од броја живорођених (71 према 57). У 2010. години умрлих (79) је било незнатно више него 1981, али је број живорођене деце смањен за готово 10 пута – те године рођено је свега шест беба. И поред растућег негативног природног прираштаја, нето емиграције су и надаље биле доминантна компонента смањења становништва општине. Ако се посматра само раздобље од 1981. до 2010, негативан миграциони салдо био је више него двоструко већи од негативног природног прираштаја (-3,2 хиљаде према -1,5 хиљада).

Миграциони салдо првенствено је условљен социоекономским разлозима, тј. односом одбијајућих и привлачећих чинилаца приликом доношења одлуке о миграционом понашању становништва, док је природни прираштај у највећој мери детерминисан биолошким факторима, који се, с једне стране, тичу нивоа фертилитета, односно нивоа морталитета по старости и полу, а с друге, старосне и полне структуре становништва.

Врло интензивно опадање броја живорођења се, у случају општине Црна Трава, само делимично може објаснити ниским и опадајућим фертилитетом. Ниво фертилитета је углавном опадајући, с тим што се почетком 1990-их и почетком 2000-их практично није разликовао од републичког просека. Током прве деценије 21. века забележено је повећање вредности стопе укупног фертилитета (на 1,8), али се то ипак није одразило на повећање броја живорођења.

Слично је и са нивоом морталитета. Изразито високе опште стопе морталитета, које су приближно двоструко више од просека за Србију (нпр. 31,7‰ према 14,0‰ у периоду 2002-2010) не могу се објаснити високим нивоом смртности по старости и полу (током 2000-их година средње трајање живота при живорођењу у Црној Трави готово је истоветно републичком просеку).

Табела 2. Становништво општине Црна Трава по великим старосним групама, 1991, 2002. и 2010.

Година	Укупно	0-14	15-64	65+	Укупно	0-14	15-64	65+
1991	3778	435	2572	760	100,0	11,5	68,3	20,2
2002	2563	203	1429	921	100,0	8,0	56,0	36,1
2010	1607	155	810	642	100,0	9,6	50,4	40,0

Табела 3. Важнији показатељи демографске старости становништва општине Црна Трава, по полу, 1991, 2002. и 2010.

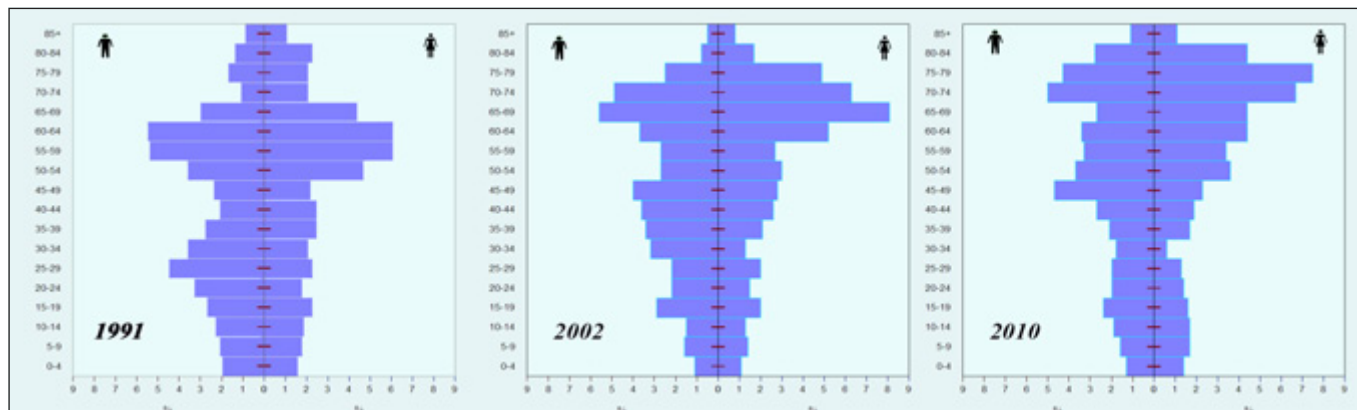
Година	Просечна старост			Индекс старења (65+)/((0-14))			Индекс зависности ((0-14)+(65+))/(15-64)		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
1991	46,1	43,1	49,0	1,75	1,27	2,31	0,46	0,40	0,54
2002	50,9	47,5	54,2	4,54	3,37	5,86	0,79	0,60	1,01
2010	53,5	50,4	56,5	4,14	3,32	4,95	0,98	0,74	1,29

Имајући у виду мала одступања у нивоу фертилитета и дужини очекиваног трајања живота при живорођењу становништва Црне Траве од просека за Србију, веома наглашене разлике у општим стопама natalитета (знатно ниже у Црној Трави) и морталитета (знатно више у Црној Трави) могу се у највећој мери тумачити специфичном старосном структуром становништва те општине. Наиме, интензивно и континуирано иселовање условило је не само појаву изразите депопулације већ и, због селективности миграната по старости као и полу, наглашену деформисаност старосне структуре укупног становништва.

Становништво Црне Траве је већ почетком 1990-их година имало све карактеристике изразито старе популације (табела 2). Према попису из 1991. сваки пети становник општине био је старији од 65 година, док је приближно сваки девети становник био млађи од 15 година. То значи да је индекс старења увелико премашивао јединицу (износио је 1,75), а просечна старост се убрзано приближавала граници од 50 година (износила је 46 година – табела 3).

За мање од две деценије, старосна структура становништва општине Црна Трава је постала још неповољнија и готово сасвим деформисана (графикон 2). Актуелна старосна пирамида (1. јануар 2010) најшира је при врху, док су база и њен средишњи део потпуно окрњени. Удео старијих од 65 година достигао је 40%, док је удео млађих од 15 година сведен на мање од 10%. Поред старосне, поремећена је и полна структура. С обзиром да су жене просторно покретљивије, и да се лакше одлучују да мигрирају, посебно на краћим релацијама, не чуди појава изразитог „вишка“ мушкараца код средовечног становништва, а посебно код млађег средовечног. Тако је 2010. године у општини Црна Трава живела свега 81 жена старости 20-39 година. Истовремено, број мушкараца исте старости био је за преко 50% већи. Подаци упућују не само на врло сужену „репродуктивну базу“ женског становништва, већ и на веома наглашен проблем мушкараца исте старости у погледу проналажења брачног партнера.

Графикон 2. Старосне пирамиде становништва општине Црна Трава, 1991, 2002, 2010.

Суморна демографска будућност

Актуелна старосна структура, ниске репродуктивне норме становништва, старосни модел mortalитета и друштвено-економске прилике које и даље подстицајно делују на иселјавање са подручја општине Црна Трава су чиниоци који ће вероватно одлучујуће деловати и на њен будући демографски развој. Такав став умногоме је поткрепљен и резултатима демографских пројекција Црне Траве, и то посебно оних које су засноване само на претпоставкама о могућим будућим трендовима фертилитета и mortalитета. Такве пројекције, које немају прогностички карактер, омогућавају прецизније сагледавање ефеката промене фертилитета и mortalитета, као и актуелне старосне структуре становништва на будуће кретање броја становника и њихову дистрибуцију по старости.

Према пројекцијама, до 2050. године неминовно ће доћи до смањења броја становника Црне Траве. Депопулација би била настављена без обзира на претпоставку о континуираном продужењу очекиваног трајања живота (до 78,8 година за мушко и 83,3 године за женско становништво) и истовременом повећању стопе укупног фертилитета.²

Према свим варијантама, становништво Црне Траве би у 2050. години било малобројније него 2010. године. Пројецирани број становника за ту годину се креће у интервалу од 715 (ниска варијанта) до 1.207 (варијанта екстремно високог фертилитета). Према ниској варијанти, број становника би био више него преполовљен, док би према варијанти екстремно високог фертилитета смањење износило „свега“ 25%.

Депопулација би била континуиран током читавог пројекционог периода. Она би била заустављена једино под претпоставком остварења варијанте екстремно високог фертилитета, и то тек после 2040. године.

Код анализе главних карактеристика досадашњег демографског развоја општине Црна Трава међу најважнијима је издвојено и интензивно одвијање процеса старења. Старосна структура са врло високим уделом старих биће свакако главни чинилац наставка депопулационих трендова на том подручју, на шта посебно илустративно указују резултати варијанте екстремно високог фертилитета. Међутим, за разлику од депопулације која ће се наставити и, сем под једним изузетком, бити континуирана до краја пројекционог периода, реализација усвојених претпоставки би у погледу старења становништва условила потпуни преокрет у односу на досадашње трендове промене старосне

структуре. Наиме, остварење било које од пет пројекционих варијанти резултирало би смањењем удела старих (табела 4), и то већ од првог пројекционог потпериода (2010-2015). Тако би се удео старих у 2050. години кретао у интервалу од 16,2% (варијанта екстремно високог фертилитета) до 27,4% (варијанта ниског фертилитета). У оба случаја, удео старих 65 или више година био би знатно мањи него у почетној 2010. години (40,0%). Иначе, оно што је такође извесно, то је да ће до 2050. године број старих бити смањен за око 70% (са 642 на 196 становника). Свакако, све то под условом остварења претпоставке о нултом миграционом салду.

Табела 4. Становништво општине Црна Трава по великим старосним групама, 2010, 2030, и 2050. године (по варијантама пројекција).

Година	Број становника			Структура у процентима			Индекс старења	Медијална старост	
	Укупно	0-14	15-64	65+	0-14	15-64			65+
2010	1607	155	810	642	9,6	50,4	40,0	4,14	57,7
<i>Варијанта ниској фертилитету</i>									
2030	992	111	518	363	11,2	52,2	36,6	3,27	52,8
2050	715	77	442	196	10,8	61,8	27,4	2,55	49,2
<i>Варијанта средњеј фертилитету</i>									
2030	1013	131	519	363	12,9	51,2	35,8	2,77	52,2
2050	779	111	472	196	14,2	60,6	25,2	1,77	47,7
<i>Варијанта високој фертилитету</i>									
2030	1038	154	521	363	14,8	50,2	35,0	2,36	50,5
2050	849	146	507	196	17,2	59,7	23,1	1,34	44,2
<i>Варијанта екстремно високој фертилитету</i>									
2030	1165	262	540	363	22,5	46,4	31,2	1,39	44,2
2050	1207	340	671	196	28,2	55,6	16,2	0,58	29,7
<i>Варијанта константној фертилитету</i>									
2030	1002	120	519	363	12,0	51,8	36,2	3,03	52,8
2050	746	94	456	196	12,6	61,1	26,3	2,09	49,2

Што се тиче младих (0-14 година), њихов удео би у 2050. години био већи него почетне 2010. године, и то по свим варијантама. Удео младих у укупном становништву Црне Траве би се са 9,6% (2010), повећао до процентног учешћа које би се кретало у интервалу од 10,8% (ниска варијанта) до 28,2% (варијанта екстремно високог фертилитета). Треба нагласити да би према свим варијантама, с изузетком варијанте екстремно високог фертилитета, и поред повећања удела деце млађе од 15 година у укупном становништву, њихов број у 2050. години био мањи од него 2010. године.

Резултати пројекција потврђују да ће, с обзиром на значај старосне структуре становништва за будући демографски развој, актуелна старосна структура бити међу најважнијим препрекама демографске ревитализације општине Црна Трава, али и целокупне Србије (Пенев, 2007).

² У пројекцијама је усвојено пет варијанти хипотеза о фертилитету: 1 - варијанта ниског фертилитета (опаданье стопе укупног фертилитета до нивоа од 1,3 детета по жени); 2 - варијанта средњег фертилитета (СУФ = 1,8); 3 - варијанта високог фертилитета (СУФ = 1,8); 4 - варијанта екстремно високог фертилитета (СУФ = 3,5) и 5 - варијанта константног фертилитета (СУФ = 1,6).

Такође, ти резултати недвосмислено указују на врло суморну демографску будућност Црне Траве. То се пре свега односи на кретање укупног становништва.

Политички одговор

Државни и локални интерес је да се предузимају мере различите природе како и друге општине у Србији не би доживеле судбину Црне Траве. Питање политичког одговора на недовољно рађање је, међутим, изузетно сложено. Пре свега услед недостатка сазнања у погледу достизања нивоа рађања потребно за замену генерација. Искуства развијених популација указују да, без обзира на значајне разлике у економским, друштвенополитичким и вредносним системима, као и у институционалној основи популационе политике, постоји значајан степен униформности у погледу циљева, праваца мера, као и дефинитивног израза примењених мера. Финансијска помоћ породици, усклађивање рада и родитељства и систем збрињавања деце запослених родитеља, постају стандарди политичког одговора. Процењује се да је максималан ефекат примењених мера пораст завршеног фертилитета до 10%.

Разлози изостајања већих ефеката на ниво рађања су свакако многобројни и недовољно познати. Могуће их је тражити у неадекватној операционализацији мера. Њен узрок може бити и економске природе, неадекватан ниво економског развоја или одсуство спремности издвајања адекватних средстава, као и политичке природе, подређеност мера популационе политике другим областима социјалне политике, са којима се преплиће или у чијим оквирима се спроводи, а који се, са становишта краткорочних критерија функционисања друштвеног система, указују приоритетним. Обезбеђење адекватних финансијских средстава за програме намењене породици, родитељима и деци отежано је и повећаним потребама социјалне бриге о старима.

У Србији егзистирају две директне мере популационе политике важне за подстицање рађања. То су родитељски додатак и пуна накнада зараде запосленој мајци за време породилског одсуства у трајању од годину дана. Родитељски додатак се исплаћује за прво, друго, треће и четврто дете у породици. Његов износ расте са редом рођења, усклађује се на начин прописан законом и исплаћује се, осим за рађање првог детета, у 24 месечне рате. Износи дефинисани за јуни месец 2011. године су 31.561 динара за рођење првог детета, односно 123.416 за рођење другог, 212.138 за рођење трећег и 296.181 динара за рођење четвртог детета у породици. Месечни расход у 2010. години везан за ову меру износио је преко 405,5 милиона динара.

Поред стварања приближно једнаких услова за родитеље у односу на индивидуе без деце, постоје још најмање два начина да се снизи цена родитељства. Прво, дубље увлачење мушкарца у родитељство, укључујући и вредносну и практичну равн, промоцијом нових односа између жене и мушкарца у савременој култури. Друго, редефинисање традиционалних норми о томе како треба подизати децу, што претпоставља и социјализацију породичних функција. И, наравно, као сваки процес који има за циљ да утиче на промену културног модела живљења, система вредности, ставова и понашања, ове акције треба да буду дуготрајне и систематичне.

У оквиру политичког одговора на недовољно рађање деце битно је и спровођење мера везаних за очување и унапређење репродуктивног здравља младих, јер ће управо они бити носиоци репродукције становништва у непосредној будућности. Поготово је ово важан правац деловања у друштву које бележи пораст ризичног

понашања младих које, директно или индиректно, угрожава њихово репродуктивно здравље и које истовремено карактеришу озбиљни проблеми у сфери репродуктивног здравља становништва, као што су велики број намерних прекида трудноће и/или учесталост сексуално преносивих болести. Поред ширења знања и вештина везаних за очување стања репродуктивног система, његових функција и процеса, промоција репродуктивног здравља треба да покуша да делује и на размишљања младих о браку, породици, рађању деце, релацијама између жене и мушкарца и слично.

Популациона едукација се уопште намеће као нови правац популационе политике имајући у виду да појединац нема довољно специфичних знања. У мањој или већој мери не види се однос између индивидуалног понашања и макро процеса, не познају се последице незадовољавајућих популационих тенденција, спорост демографских промена и њихово одложено дејство, затим, не разумеју се потребе друштва у овој сфери, као ни потребе будућих генерација, не размишља се о очувању националног идентитета, културе и трајања. Ширење ове врсте знања би могло бити основ формирања другачије репродуктивне свести, која би уважавала друштвене потребе у овој сфери. Формирање репродуктивне свести је, пак, неопходно, јер велики и можда најсложенији проблем који популациона политика треба да савлада се налази у сфери индивидуалне и друштвене свести.

Значајан ресурс у популационој политици је и локална заједница. Не као замена за државну интервенцију везану за рехабилитацију рађања, већ у смислу ефикаснијег спровођења и/или надградње мера које је држава промовисала, као и тражење нових, одговарајућих специфичним проблемима и потребама датог окружења. Најважнији су стварање позитивне популационе климе, слање јасне демографске поруке локалне самоуправе, као и отклањање баријера за родитељство уопште, а поготово за рађање деце вишег реда.

Паралелно, нужно је форсирати развој градова средње величине, малих градова и сеоских области. То претпоставља редистрибуцију индустрије и администрације из урбаних у мање урбане и сеоске области, охрабривање изградње нових индустријских јединица и друге врсте улагања ван великих градова, као и спровођење радно-интензивних пројеката и програма оспособљавања младих за различите послове и развој комуникације, транспорта, инфраструктуре и сервисних служби у мањим градовима и на селу. За смањивање интензитета миграције село-град битне су и све активности које унапређују коришћење пољопривредног земљишта и подстичу развој ове гране. Истовремено са стварањем услова који постављају као мање или више равноправну опцију живљење ван великих урбаних центара, важна је и промоција предности начина живота у мањим градовима и на селу.

Литература:

Pison, G. (2009). "The Population of the World (2009)", *Population & Societies*, No. 458.

Пенев, Г. (2007). „Пројекције становништва Србије, 2002-2052“, *Прејлед Републике Србија*, LI, 3, 9-26.

Рашевић, М. (2009). „Популациона политика у Србији: стање и очекивања“, *Становништво*, XLVII, 2, 53-65.

Рашевић, М., Г. Пенев, (2010). *Општинске Републике Србије. Основни демографски, економски и социјални показатељи релевантни за популациону политику*, Београд: Друштво демографа Србије.

Др Мирјана Рашевић и др Горан Пенев